

ΕΛΛΑΔΑ: Εκβιομηχάνιση χωρίς επανάσταση

Η επιλογή του όρου «επανάσταση» για να περιγραφούν οι μεταβολές που επήλθαν στον τομέα της μεταποίησης στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα στην Αγγλία, πρώτα, και μετά στη Γαλλία, φαίνεται ότι οφείλεται στους Γάλλους παραπρητές της εποχής. Όρος του συρμού, μετά το 1789, η «επανάσταση» εκφράζει στην προκειμένη περίπτωση τη συνειδητοποίηση της κοινωνικής εμβέλειας των καινοτομών στην σφαίρα της παραγωγής, που οι συνέπειές τους θεωρούνται ισοδύναμες με εκείνες της μεγάλης γαλλικής επανάστασης.

Με αυτό το πνεύμα μίλησαν για βιομηχανική επανάσταση οι σοσιαλιστές του 19ου αιώνα, από τους οποίους δανείσθηκαν τον όρο οι αστοί ιστορικοί.

Χρήστος Χατζηώσαρφ

Ιστορικός Ειδικός Επιστήμων Φιλοσοφικής σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης

Από το θέατρο «Η Λαϊκή επιγραφή στην Ελλάδα» εκδ. Παπαστράτος ΑΒΕΣ, Αθήνα 1974

Η συστηματική, όμως, ενασχόληση με τα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα που συνοδεύουν τη βιομηχανική επανάσταση άρχισε στην περίοδο του Μεσοπολέμου και εντάβηκε στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Ο οικονομικός εθνικισμός με την πολιτική της αυτάρκειας, που ευνόησε στο Μεσοπολέμου την εκβιομηχάνιση άλλως αγροτικών χωρών, και, αργότερα, η ανεξαρτησία των παλιών αποικιών, οι οποίες θέλησαν να την κατοχυρώσουν οικονομικά με τη δημιουργία μιας διοικητικής υποδομής, αναζωπύρωσαν το ενδιαφέρον για την ιστορία των πρωτοπόρων της εκβιομηχάνισης. Οι μεταπο-

λεμικές ιστορίες της βιομηχανικής επανάστασης είναι έκδηλα επηρεασμένες από τις σύγχρονες τους θεωρίες της οικονομικής μεγέθυνσης και της οικονομικής ανάπτυξης των οποίων αποτελούν, κατό κάποιο τρόπο, την ιστορική διάσταση. Ο κλασικός ορισμός της βιομηχανικής επανάστασης ως «της επιτάχυνσης της οικονομικής μεγέθυνσης εις αιτίας και δια μέσου οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών, που πυροδότησαν μια συνέχη και αυτοτροφοδοτούμενη διαδικασία οικονομικής μεγέθυνσης, χάρις σε μια διαρκή τεχνολογική επανάσταση και συνεχείς κοινωνικούς μετασχηματισμούς» (Ε.

Hobsbawm), προδίδει αυτές τις προγματικές και θεωρητικές επιρροές:

Με τον ίδιο τρόπο, οι πιο πρόσφατες προσεγγίσεις του προβλήματος της εκβιομηχάνισης, ίσως, να ευνοήθηκαν από την είσοδο, το 1873, της παγκόσμιας οικονομίας σε μια καθοδική φάση. Οι θεωρίες για την «πρωτεκβιομηχάνιση» και για την «εκβιομηχάνιση πριν από την εκβιομηχάνιση» (F. Mendels και Σχολή του Göttingen), ωρίμασαν στο ίδιο κλίμα με τα κπρύγματα για τη «μηδενική μεγέθυνση» και με τις «οικολογικές» ανησυχίες για το πεπερασμένον των αποθέματων σε πρώτες ύλες, του πλανήτη γη. Εκτός από αυτούς τους αυγκυριακούς παράγοντες, τη διάδοση της νέας προσέγγισης την ευνόησε και το γεγονός ότι στην ανάλυση της πεπεισθρούνταν σε μεγάλη έκταση η δημογραφία και η κοινωνική ανθρωπολογία. Η διεπιπτωμανικότητα αυτή ανταποκρίνεται στο βασικό αίτημα των νεότερων ιστορικών σχολών για τη σύζευξη περιοστέρων επιστημών στα πλαίσια της ιστορικής ανάλυσης. Η θεωρία της πρωτεκβιομηχάνισης ρίχνει το βάρος στις οικονομικές και δημογραφικές μεταβολές που προηγήθηκαν και επέτρεψαν τη βιομηχανική επανάσταση. Η έμφαση είναι στη συνέχεια και στη διάρκεια των φαινομένων και όχι στην τομή: δεν φθάνει πάντως η προσέγγιση αυτή στο σημείο να κηρύσσει τη βιομηχανική επανάσταση μόθιο κατασκευασμένο από τους ιστορικούς (M. Fores). Η νέα θεωρία αδυνατεί, όμως, να δελειάζει πάντα τη μετάβαση από την πρωτεκβιομηχάνιση στη βιομηχανική επανάσταση και μένει αμφίχανη μπροστά στις περιπτώσεις αποβιομηχάνισης περιοχών που γνώρισαν τα τυπικά φαινόμενα της πρωτεκβιομηχάνισης. Η βασική αυτή αδυνατία καθώς και η επιρροή του γερμανικού ιστορισμού, που είναι ιδιαίτερα έκδηλη στη σχολή του Göttingen δε μείωναν την ακτινοβολία της θεωρίας της πρωτεκβιομηχάνισης. Ίσως αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι επιτέπει σε ορισμένες σχολές την ψευδάθηση ότι ασχολούνται με προβλήματα της σύγχρονης εποχής (της βιομηχανικής κοινωνίας), αν και παραμένουν στο γνώριμο έδαφος του μεσαίωνα και των νεότερων χρόνων.

Η μελέτη του φαινομένου στην επιληγό χώρα προσκόπτει στη βασική δυσχέρεια ότι βιομηχανική επανάσταση, με την έννοια που τη δώσαμε πιο πάνω, δεν υπήρξε ποτέ. Δεν είχαμε ποτέ μια συνεχή και αυτοτροφοδοτούμενη διαδικασία οικονομικής μεγέθυνσης χάρις σε συνεχείς κοινωνικές μετασχηματισμούς

κοινωνικούς μετασχηματισμούς και σε διαρκή τεχνολογική επανάσταση στον τομέα της μεταποίησης. Η εκθυμητικότητα της ελληνικής οικονομίας διεξήχθη σε τρεις, ανεξάρτητες η μια από την άλλη, φάσεις που καμάτια τους δεν αποδέσμευσε με δυναμική ικανή να συμπαρασύει το σύνολο της οικονομίας σε μια συνεχή και αυτοτροφοδοτούμενη αναπτυξιακή πορεία.

Η μελέτη της διοικητικής επανάστασης στην Ελλάδα κινδύνευε λοιπόν, πάντοτε, να περιορισθεί στην αναζήτηση των λόγων που εμποδίζουν την ανάπτυξη του φαινομένου στον ελληνικό χώρο. Παλαιότερα, οι οικονομολόγοι, που είχαν την αποκλειστικότητα της ενασχόλησης με το θέμα, χρέωναν τα προβλήματα που συνάντησε η εκδιοικησίαν στην Ελλάδα, κατά κύριο λόγο, στην έλλειψη κεφαλαίου (Ζωλάτα). Οι νεότεροι ιστορικοί δίνουν την έμφασή σχετικά στην απόλυτη έλλειψη, αλλά στη στρατηγική του κεφαλαίου, που προτιμώνει από τις διοικητικές, άλλες τοποθετήσεις ενώ, πολύ πρόσφατα μόνο, έβεβασθηκε ο παράγοντας της διαθεσιμότητας του εργατικού δυναμικού (Αργιαντόνι). Το διο αυτά στοιχεία είναι εκδηλώσεις βασικών χαρακτηριστικών της ελληνικής οικονομίας, που η ύπαρχη τους έκανε για μεγάλη διάσταση την εκθυμητικόντην στην Ελλάδα ουτοπία.

Πρώτα από όλα με την ανεξάρτησία της Ελλάδας το 1830 δεν συγκρόθηκε αυτόματα μια ενιαία εθνική οικονομία. Ο οικονομικός χώρος εξακολούθησε να παραμένει κατατμέμνενος σε θελακούς με διαφορετικό προσανατολισμό και λίγες σχέσεις μεταξύ τους. Τα μέρη που βρέχονται από το Αιγαίο με κέντρο τη Σύρο εξακολουθούν να λειτουργούν με τους ρυθμούς του κέντρου της οθωμανικής αυτοκτοριάς. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη. Η ορεινή Στερεά εξακολουθεί να έχει και αυτή σχέσεις με την τουρκική, ακόμα, Θεσσαλία. Η Δυτική Ελλάδα με κέντρο την Πάτρα στρέφεται προς την Αδριατική και πέρα από αυτή προς την Αγγλία που απορρόφα το μεγαλύτερο μέρος της σταφίδας. Εκτός από αυτά τα τρία μεγάλα σύνολα, υπάρχουν ορεινοί χώροι που είναι λιγότερη ή περισσότερο συνδεδεμένοι μαζί τους. Η κατάτμηση του χώρου συντρέπεται από τις παραγωγικές σχέσεις που ισχύουν στον κυριαρχού, ποσοτικά, αγροτικό τομέα. Παντού, επικρατεί η μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση, ακόμα και εκεί όπου τυπάρχουν μεγάλες ιδιοκτησίες. Η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής και ο εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας έχουν προχώ-

ρήσει, αλλά δεν έχουν απωθήσει ούτε τέλεια την οικονομία της αυτάρκειας που διατηρεί σημαντική περιθώρια.

Η διευρυμένη αναπαραγωγή του συστήματος αυτού δεν εξασφαλίζεται μόνο από την εωσεπερική ανάπτυξη των ήδη υπαρχόντων παραγωγικών μονάδων αλλά, και κυρίως, από την επέκταση του με τον πολλαπλασιασμό των νεανδρήτων παραγωγών. Στο διάστημα της πρώτης γενιάς μετά την επανάσταση, η έκταση της καλλιεργήσεως γης διπλασιάζεται και η διαδικασία αυτή συναντά τα δρις της μόνο προς τα τέλη του 19ου αιώνα. Η διαθεσιμότητα γεωργικής γης, προσήστης στον υποψήφιο παραγωγό εξ αιτίας της έλευσης κτηματολογίου και της ασφένειας των τίτλων κυριότητας του δημοσίου και των ιδιωτών, συνεπάγεται τη μη διαθεσιμότητα εργατικής δύναμης. Σε αυτή οφείλεται το ψήλο επίπεδο των πημεροπισμάτων στη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους του 19ου αιώνα. Εξ αλλού, οι λίγοι που δεν μπορούν να απορροφηθούν από το σύστημα ανεξάρτητη παραγωγής τρέπονται προς τη ληπτάση, τη ναυτιλία ή, σε περιορισμένη ακόμα κλήματα, στη μετανάστευση και δεν προσέρχονται στην ανύπαρκτη αγορά της εργασίας. Λείπουν δέ δύο είναι αποτελεσματικοί οιδιογονικοί μηχανισμοί που θα διηγήσουν των τέων ανεξάρτητη παραγωγή για εκμάθωσή της εργατική του δύναμη και να δεχθεί την πειθαρχία του μισθωτού, μισθιτέρα εκείνου της βιομηχανίας.

Η στενή και κατατελμένη αγορά και κυρίως, η απουσία του ενός πόλου της θασικής σχέσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, εξηγούν τη στρατηγική των κατόχων των χρηματικών κεφαλαίων καλύτερα από οιδιότητα αναφοράς στη λιβροδοστισμένα από άλλες εποχές πρότυπα συμπεριφοράς. Οι μετρητές προσποτίσμου ίδρυσαν βιομηχανίας της οθωμανικής περίοδου μαρτυρούν το βάρος αυτών των παραγόντων. Η μεγαλύτερη αποτυχία αυτής της εποχής, το ζαχαρούργειο στο χωρίο Καινούργιο, κοντά στην Αταλάντη, οφείλεται σε πρότιμη ήμεση στους λανθασμένους οικονομικοτεχνικούς υπολογισμούς των ιδρυτών του. Οι σχέσεις όμως παραγωγών με την εποχή και τις γενικότερες ελληνικές συνθήκες καταδικάζουν την προσπάθεια, ανεξάρτητη πάσης στις θερμήσεις γαλειών που πρόσφερε την κυβερνήση στην εταιρεία και να καλ-

λιεργήσουν στα δικά τους κτήματα κοκκινογύαλιά αντί τα παραδοσιακά τους προϊόντα. αντιδράσεις που συνδυάσθηκαν με την αντίθεση των εισαγωγέων ζάχαρης. Αντιτρόφα, η επιτυχία των βιορροδεμένων της Ερμούπολης, που στη δεκαετία του 1850 εγκαθιστούν τις πρώτες τους ατμομηχανές, οφείλεται στην αναρρίχηση σε τοπική κλίμακα, των αντίσχων γενιεών συνθήκων. Στις πυκνοκατοικημένες Κυκλαδίδες η πέπταση της καλλιεργίας είναι αδύνατη και ο πληθυσμός σχετικά πολύ εισήμενός στη μισθωτή εργασία, χάρις στη ναυτιλία και τα καράνγια. Μεγαλύτερη διαθεσιμότητα εργατικής δύναμης από ότι στην ημεριποτική Ελλάδα, διπλά στη μεγαλύτερη συγκέντρωση εμπορικού κεφαλαίου της χώρας, που περιθωριακά διοικεύθηκε και στις βιορροδεμένες και θοδήγησε στην εξέλιξη τους από βιοτεχνίες σε βιομηχανίες. Εκτός από αυτά τα πλεονεκτήματα η Ερμούπολη διαθέτει μεγάλη αγορά, όχι άβεβαία στην ημεριποτική Ελλάδα, αλλά στον οικονομικό χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας που είναι προσταλμένος μετά τις εμπορικές συνθήκες των δυτικών δυνάμεων με την Τουρκία το 1838. Το πικνό δίκτυο ανταποκρίτων των εμπόρων της Σύρου και η τακτική της απομπολογία συνδέεται με τα κέντρα της οθωμανικής αγοράς, διευκολύνοντας τη διείσδυση σε αυτή. Η διάκυψη των ευνοϊκών παραγάνων σε όλη την επικράτεια επέτρεψε, στη δεκαετία του 1870, την εξαπλωσή της διοικητικής ανάπτυξης. Στην περίοδο αυτή, η γεωργική επέκταση μέσω της εγκρήσωσης νέων εδαφών ενιγμάτιζε τα δρις της και η ειαγωγή εμπορικών καλλιεργειών (σταφίδα, καπνός, θαμβάκι) δεν αρκεί παντού, για να απορροφηθεί τη δημογραφική πλευρά. Εξάλλου, οι πρόσφυγες της Κρητικής Επανάστασης εμφανίζονται στα μεγάλα αστικά κέντρα - Πειραιά και Σύρο - μη διαθέτοντας άλλο μέσο επιβίωσης από την εργασιακή τους δύναμη. Παράλληλα, χωρίς να έχει ολοκληρωθεί, η ενόπλη του οικονομικού χώρου έχει πρωθηθεί χάρις στην πρόσδο των εμπορικών καλλιεργειών και την αναπτύξη των αστικών κέντρων. Οι νέες συνθήκης κάνουν τώρα τη βιομηχανική διέξιδο πολύ επιβαθμίσεως από την επιχειρησιακή για τους κατόχους του εμπορικού κεφαλαίου που πιέζονται, στην Ελλάδα και το εξωτερικό, από τη στένευση των περιθωριών του εμπορικού κέρδους. Οι

περιοδότεροι έμποροι αναζητούν τη λύση στις χρηματιστικές δραστηριότητες, αλλά ορισμένοι διακινδυνεύουν τα κεφάλαια τους άμεσα ή έμμεσα, μέσω δανείων, στη βιομηχανία.

Τα εργοστάσια αυτής της περιόδου δεν ιδύονται μόνο στην Ερμούπολη, αλλά, και ίδιως, στον Πειραιά. Η Πάτρα και άλλες επαρχίες πόλεις, Καλαμάτα, Κέρκυρα, Λειδίδα κλπ., διέλευτον να αειθάνει ο αριθμός των εργοστασίων τους ή αποκούν για πρώτη φορά βιομηχανίες εγκαταστάσεις. Άνμεσα στα νέα εργοστάσια διακρίνονται τα μεταξουργεία και τα υφασματοποιεία της οινοβιοτικής περιόδου, που διεμύρουνται τις εργασίες τους, αλλά ο σημαντικό στοιχείο είναι η ίδρυση περιοδότερων νηματουργείων, του αντιπροσωπευτικού κλάδου της πρώτης φάσης, κάθε βιομηχανίκης επανάστασης. Η ανάπτυξη της καλλιέργειας των βαλκανικών στη δύορεικα του αμερικανικού εμφύλιου, πολέμου (1861-1865) και η επακόλουθη πτώση των εξαγωγών μετά την ειρήνη προσφέρουν στη νέα βιομηχανία μια φθηνή διαθέσιμη πρώτη υλή. Σύντομα οι ανάγκες της βιομηχανίκης παραγωγής θα επερέψουν την προσφορά εγχώριου βαμβακιού και θα χρειασθούν εισαγωγές από το εξωτερικό. Διπλά στις νέες βιομηχανίες εμφανίζονται και εργαστήρια μάλλον, πάρα βιομηχανίες μηχανοκατασκευών και επισκευών που, πέρα από την παραγνή μεταλλικών ειδών, αναλαμβάνουν τη συντήρηση και συχνά την κατασκευή ορισμένων τυμπών των εγκαταστάσεων της βιομηχανίας της απομονώσιας χωτήρια, μηχανουργεία, νεώρια κλπ.). Στα λαύριο λειτουργούν την ίδια εποχή οι εγκαταστάσεις πρώτης κατεργασίας των μεταλλεύματων, οι δραστηριότητές τους έχουν όμως ως στόχο να διευκολύνουν την αποστολή του ορυκτού στο εξωτερικό, παρά να επιτρέψουν την περιαρτέρω αξιοποίηση του στην Ελλάδα.

Παρά την αναμφιθήτη επιτάχυνση και γενίκευση του βιομηχανικού φαινομένου στη δεκαετία του 1870, ο νέος τομέας της οικονομίας δεν μπορεί να αναπτύξει δυναμική ικανή να συμπαρασύει το σύνολο της οικονομίας με σιδηροδρόμους, την επαγγελματική, τεχνολογική και κοινωνικών μεταδόσιων. Η οικονομική και κοινωνική βάση της βιομηχανίας παραμένει πολύ στενή για τον ακόπο αυτό. Ο αγροτικός τομέας εξακολουθεί να καθορίζει το ρυθμό πρόοδου της ελληνικής οικονομίας και τα εναύματα της αλλαγής δεν έρχονται από τη

βιομηχανία. Η είσοδος της ελληνικής οικονομίας ανάμεσα στα 1882 και στα 1884, σε μια παρατεταμένη ύφεση, τερματίζει την πρώτη φάση της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας, χωρίς όμως να ακυρώσει τα κεκτημένα της.

Τα χρόνια που έρχονται δεν είναι αλλοτέλεια αδιάφορα από την άπων της εκβιομηχάνισης. Οι διαδικασίες στους κόπους του αγροτικού τομέα που οδηγούν στην πρώτη επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης στα 1870 συνεχίζονται και προετούμαντον το έδαφος για νέα εκκίνηση. Στο μεταξύ, νέες βιομηχανίες ιδρύονται αλλά σημαντικότερος από αυτές τις μεμονωμένες δημιουργίες, είναι ο συναπόμονος το 1907 των εργοστασιαρών στο Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών, ένδεικνυτής της σχετικής ωριμότητας της βιομηχανίας και των φιλοδοξιών της απέντειν στα κράτος και την κοινωνία.

Οι συνθήκες για την εκκόλαψη της δύοτερης φάσης της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας, πληρούνται μόνο μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους, έχει ως άμεσο αποτέλεσμα να διαγυρισθούν οι στατιστικές της ελληνικής βιομηχανίας με το δυναμικό της κλωστούφαντουργίας της Βέροιας και της Νάουσας και με το βιομηχανικό πυρήνα της Θεσσαλονίκης. Οι βιομηχανίες αυτές, που ρίζωσαν σε ένα βιοτεχνικό περιβάλλον με καρκίνα πραδόσου - ανύπαρκτη στην Παλλή Ελλάδα -, ευνοήθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα από μια συγκυρία ανάλογη με εκείνη που επέτρεψε την πρώτη επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης στο ελληνικό κράτος. Παλλέι και νεόκοπες ελληνικές βιομηχανίες επωφελούνται από την απότομη επέκταση της εσωτερικής αγοράς και από τις οικονομικές συνέπειες της πολεμικής προσπάθειας. Οι προμήθειες του στρατού αποτελούν για την βιομηχανία, ιδιαίτερα την κλωστούφαντουργία, μια εξαιρετικά κερδοφόρα διέδοση. Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, με τον εμπορικό αποκλεισμό και τη συγκέντρωση στη Βόρεια Ελλάδα των δυνάμεων της «Αντάντ», με τεράστιες ανάγκες ανεφοδιασμού, συνηγγίζει και διεύρυνει τις ευκαιρίες για εύκολο κέρδος εμπόρων και βιομηχάνων.

Η Μικρασιατική καταστροφή φέρνει στην αναδική τάση της βιομηχανίας μια πρόσκρουτη μόνο κάμψη, η οποία επιτερπεί και τη στοιχεία για την υπέρβαση της. Η υπρόριθμη των προσφύγων σημαίνει μια περιπέτεια διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς, ενώ μεταβάλλει αποφασιστικά υπέρ των βιομηχανίων τις συνθήκες στην αγορά εργασίας. Η μεταβολή της πολιτικής των ΗΠΑ στο θέμα της εισροής

μεταναστών, η κατάρρευση της οινοβιοτικής και ρωσικής αυτοκρατορίας μαζί με την άνοδο του εθνικισμού στις άλλες γειτονικές χώρες, έχουν ως αποτέλεσμα το κλείσιμο των μεταναστευτικών διεξόδων. Προλεταριοποιημένα πρόσφυγες και αγρότες, που απομακρύνονται από την ύπαθρο, συνωνιτίζονται στην αγορά εργασίας με αποτέλεσμα μια σημαντική μείωση των πραγματικών ημερομηνιών, τάση που δεν κατορθώνει να την ανακύψει με τους αγώνες του το εργατικό κίνημα, που ανδρώνεται αυτή την εποχή. Στις ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη της βιομηχανίας συγκαταλέγονται η επηρειματική εμπειρία και τα χρηματικά κεφάλαια που έφεραν πολλοί από τους πρόσφυγες. Όλοι αυτοί οι παράγοντες, λειτουργούν μέσα σε μια αγορά που μετά το 1926 προστατεύεται από ψηλότερα δασμολογικά τείχη.

Όπως η Μικρασιατική καταστροφή έτσι και η παγκόσμια κρίση, που εκδηλώνεται το 1929, ανακόπτει μόνο προσωρινά τη βιομηχανική επέκταση, η οποία αναλαμβάνει ήδη από το 1933 και συνεχίζεται ως την είσοδο της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις παραμονές του πολέμου η ελληνική βιομηχανία φθάνει να καλύπτει το 75% των αναγκών της εσωτερικής αγοράς σε προϊόντα της μεταποίησης. Η εικόνα αυτή της επιτυχίας αμαρτυρείται από ορισμένες διαμφωτικές αδυναμίες, που αποκρυπταλώνονται αυτή την περίοδο: Η ελληνική βιομηχανία ασχολείται με την κατασκευή καταναλωτικών ειδών. Ο κλαδος των μηχανοκατασκευών δρίσκεται στα σπάρανα και παρουσιάζει ελάχιστες προσποτικές ανάπτυξης. Οι υπόλοιποι κλάδοι αποτελούνται από πολύ μικρές μανδές που επιβιώνουν, χάρις στο φορολογικό ούστημα και τη διάρθρωση του εμπορίου, ακόμα και όταν μεγάλες εταιρίες κάνουν την είσοδο τους στην αγορά. Η παραγνή τους δεν είναι καθέτη ολοκληρωμένη και η αεία που προστίθεται στα προϊόντα μέσα στις επιχειρήσεις είναι πολύ μικρή. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις εξακολουθούν να προσανατολίζονται περισσότερο προς το εμπορικό κέρδος και λιγότερο προς την εδαγωγή περισσότερης υπερασίας μέσα από μια καλύτερη οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας. Με τα χαρακτηριστικά αυτά, τόσο οι μεμονωμένες επιχειρήσεις όσο και ολόκληρος ο βιομηχανικός τομέας δεν μπορούν να εξασφαλίσουν την επιβίωση και την ανάπτυξη των χωρικών εισαράξης από το εξωτερικό και χωρίς την παρέμβαση των τραπεζών και του κράτους. Επιχειρήσεις που η δραστηριότητά τους οργανώνεται

γύρω από την παραγωγή ενός στενού φάσματος προϊόντων, συχνά ενός μόνον προϊόντου στο οποίο επιφέρουν μια σταχειώδη κατεργασία, δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν τις αλλαγές στην τεχνολογία του κλάδου τους, και στη φορολογία των προϊόντων. Το σύνολο του βιομηχανικού τομέα πάλι, εξαρτάται από την απρόσκοπη εισαγωγή από το εξωτερικό του μηχανικού εξοπλισμού καθώς και των διασπορών και ληματεργασμένων υλών. Η εξάρτηση αυτή έχει ως αποτέλεσμα, η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής να διευρύνεται αντί να στενεύει το άνοιγμα του εμπορικού ισοζυγίου με το εξωτερικό, το μόνιμο πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας.

Οι πειραιωμένες δυνάτωσης για εσωτερική συσσάρευση των βιομηχανικών επιχειρήσεων επηρεάζουν τη μορφή των σχέσεων μεταξύ βιομηχανίας και τραπέων και αποκρυπταλώνεται στη δεκαετία του 1920. Στην ανάπτυξη των βιομηχανιών η συσσάρευση των κερδών συμβάλλει λιγότερο από την τραπεζική χρηματοδότηση. Δεν είναι σπάνιο οι βιομηχανίες να χρηματοδοτούν με περισσότερο ή λιγότερο δραχμοπρόδειο σάνεια τη συγκρότηση όχι μόνο του κυκλοφορούντος, αλλά και του παγίου κεφαλαίου. Εξ άλλου, μεγάλο μέρος από την τραπεζική χρηματοδότηση προς τις βιομηχανίες καλύγεται σε πιστώσεις προς την εμπορική πλεταίν των βιομηχανών. Η βιομηχανία αναλαμβάνει, δηλαδή, το ρόλο του μεσάζοντα ανάμεικα στις τράπεζες και τα λαϊκα εμπόρια. Το σύστημα αυτό έχει ως συνέπεια να βαρύνεται το κόπος παραγωγής με ψηλή χρηματοδοτική έξοδα, παρουσιάζει όμως, από πρώτη όψη, πλεονεκτήματα για τις τράπεζες, γιατί διακινδυνεύουν τα κεφάλαιά τους σε σχετικά λίγους και μεγάλους πελάτες με περισσότερες έγγιγες ασφαλειες απ' ότι η πολύθρα των εμπορίων. Η άλλη πλευρά του νομίσματος για τις τράπεζες είναι ότι συχνά οι πιστώσεις τους προς ορισμένους μεγάλους βιομηχανους δεν εψηφιούνται και τα κεφάλαια τους μένουν δεσμευμένα επ' αρίστον. Σαν αντάλλαγμα για τη θυσία αυτή και σαν πρόσθετη ασφάλεια, οι τράπεζες αποκτούν μετοχές των βιομηχανικών εταιριών και πετυχαίνουν την εισόδο των εκπροσώπων τους στα διοικητικά μεμονώματα των βιομηχανικών εταιριών.

Η Τράπεζα Αθηνών και προ πάντων η Εθνική Τράπεζα αποκτούν με αυτό τον τρόπο σημαντικές συμμετοχές στις μεγαλύτερες βιομηχανικές επιχειρήσεις. Η πολιτική αυτή των τραπέων επηρεάζεται από κυβερνητι-

κέ συνηγορίες υπέρ των βιομηχανών, που έχουν ως απωτέρω στόχο να εμποδίσουν το πολιτικό κόστος που θα είχε ο γενικότερος οικονομικός κλονισμός, στον οποίο θα μπορούσε να οδηγήσει το κλείσιμο των βιομηχανιών. Φυσικά η κυβερνητική παρέμβαση εκδηλώνεται μόνο υπέρ λίγων μεγάλων επιχειρήσεων και αυτό αποτελεί ακόμα εννέα λόγο, για τον οποίο η τραπεζική χρηματοδότηση ευνοεί τη «συγκεντρωτισμό» της κεφαλαίου. Το 1940 δέκα μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις με επικεφαλής την Α.Ε. Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, ακολουθούμενη από την Ηλεκτρική Εταιρία Αθηνών - Πειραιώς και την Πειραιώς Πατραϊκή απορροφούν το 90% των βιομηχανικών πιστώσεων της Εθνικής Τράπεζας. Η συμβολή του κράτους στην αναπαραγωγή της βιομηχανίας, δεν περιορίζεται στο ρόλο του στα πλαίσια των τραπεζικούμενων ουμπλεμάτων. Ο κρατικός παρεμβατισμός αποτελεί πραγματικότητα στην Ελλάδα, πολύ πριν βρει τη θεωρητική του έκφραση και γίνεται αποδεκτός από τον πολιτικό λόγο. Οι κυβερνητικές ρυθμίσεις της εμπορίας των γεωργικών προϊόντων, που χρηματίζουν ως πρώτη ώλη για την κατασκευή βιομηχανιών ειδών, διαμορφώνουν τις συνήθειες της αγοράς υπέρ των βιομηχανών. Το σημαντικότερο παράδειγμα στον τομέα αυτό είναι η κρατική πολιτική για το βανδάκι, μετά την ίδρυση το 1930 του Οργανισμού Βάμβακος. Το κράτος παρεμβαίνει, επίσης, με πλήθης ρυθμίσεων, στις σχέσεις εργοδοτών και εργαζομένων. Ακόμα, οι δικατοπίεις του Πάγκαλου και του Μεταξά, όπως και το ιδιωνύμιο του Ε. Βενιζέλου, δε μπορούσαν να ερμηνευθούν, όχι μόνο ως απόπειρες για την κατοχύρωση της πολιτικής κυριαρχίας της αστικής τάξης ή μερίδας αυτής, αλλά και ως συγκεκριμένες ενέργειες για την εξασφάλιση των οικονομικών όρων της ανταπαραγωγής της αστικής τάξης, αφού η καταπίεση του εργατικού κινήματος δυσχέραινε, εκτός από τις πολιτικές, και τις οικονομικές διεκδικήσεις της εργατικής τάξης.

Στη δεύτερη φάση της επιτάχυνσης

της βιομηχανίστισης, που εκτείνεται από τους Βαλκανικούς πολέμους ως το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με δύο πρόσκαιρες κάμψεις στις αρχές της δεκαετίας του 1920 και εκείνης του 1930, αναγνωρίζεται, για πρώτη φορά, η διαντάρτηση της βιομηχανίας να επιθύμωσει στο ελληνικό έδαφος και να πάλει ένα σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, πράγμα που αμφισβήτησε τότε. Αυτή την εποχή, μέσα στην παγκόσμια κρίση και στο επικρατούν κλίμα του οικονομικού εθνικισμού, διατυπώνονται για πρώτη φορά πρότασεις για την ολοκλήρωση του ελληνικού βιομηχανικού συστήματος με τη δημιουργία βαρείας βιομηχανίας. Οι πρότασεις αυτές προέρχονται κατά κανόνα από τους κύλους των τεχνικών και στη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά υιοθετούνται από ορισμένους οικονομολόγους του καθεστώτων. Οι πρότασεις αυτές θρίσκουν με απαρχή υποτοπίσης με την κύρωση της «σύμβασης Αχελώου» το Φεβρουάριο του 1940. Η σύμβαση παραχωρεί σε αμερικανική εταιρία τη δικαιωματική επεξέλλευση των νερών του Αχελώου και των γειτονικών του ποταμών, με στόχο την άρδευση και την κατασκευή υδροελεκτρικών έργων, που θα τροφοδοτήσουν βαρείες μεταλλουργικές και χημικές βιομηχανίες, το προνύμιο της εκμετάλλευσης των οποίων παραχωρείται στην εταιρία αυτή της αρχές του 21ου αιώνα!

Με τη «σύμβαση Αχελώου» οι οικονομικοί κύκλοι και το κράτος αναγνωρίζουν τα σχέδια των τεχνικών ως οικονομικών πραγματοποίησμα. Πρόκειται για σημαντική τομή στις καθεστωτικές απώνεις για την ελληνική βιομηχανία, παρά τον αποικιακό χαρακτήρα της σύμβασης. Από το ρήγμα αυτό θα περάσουν τα σχέδια για την ανάπτυξη της βαρείας βιομηχανίας στην Ελλάδα που επικονιύνται στη διάρκεια της κατοχής και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων. Τα σχέδια αυτά δεν είναι μόνο πιο φιλόδοξα, αλλά έχουν και διαφορετικό κοινωνικό στόχο από τις πρότασεις της μεταβολής περιόδου. Δεν αποθέτουν πλέον στη σταθεροποίηση του υπάρχοντος κοινωνικού καθεστώτος, αλλά στην αντικατάστασή του από μια νέα τάξη πραγμάτων, με λιγότερο ή περισσότερο, ανάλογα με αυτόν που προτείνει, υπάρχει σοσιαλιστική στοιχεία. Ο εμφύλιος και η ήττα της κομμουνιστικής αριστεράς καταδίκωνται τα πιο ριζοσπαστικά από τα σχέδια αυτά. Όσο για τις αντίστοιχες προτάσεις των αστών τεχνικών και οικονομολόγων, η προϊόντων ένταξη της Ελλάδας στο φιλελέθριο καταμερισμό της εργασίας του δυτικού στρατοπέδου τα αποδυναμώνει προσθετικά μέχρι την οριστική εκμηδένιση των προσποτών επιτυχίας τους με τη φιλελευθεροποίηση του ευνεπικού εμπορίου από την κυβερνητή Συναγερμού στο 1953. Η ΔΕΗ είναι το μόνο στοιχείο που, με κόπο, διασύνδεται από τα σχέδια αυτά.

Η κατάρρευση των σχεδίων για την οικοδόμηση μιας βαρείας βιομηχα-

νίας, κάτω από συνθήκες μεγαλύτερης ή μικρότερης αυτάρκειας δεν είναι η μόνη συνέπεια της χαλάρωσης των προστατευτικών μέτρων το 1953. Η ήδη υπάρχουσα ελαφρά διομηχανία, που μετά το 1945 φιλέται να προσανατολίζεται προς μια επέκταση πάνω στα χώρια του μεσοπόλεμου, αντιμετωπίζει πλέον κάτω από την πίεση του εξωτερικού ανταγωνισμού μεγάλες δυσκολίες, για να επιβιώσει. Πολλές διομηχανικές επιχειρήσεις μειώνουν ή διάκοπτον ολότελα την παραγωγή τους και αυτές που συνεχίζουν βρίσκονται, συχνά, σε αδυναμία να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στις τραπέζες. Κάτιο από αυτές τις συνθήκες η διομηχανία αδυνατεί να συμβάλει στην εκτόνωση των κοινωνικών πιέσεων. Η οριστική καταστροφή με τον εμφύλιο πόλεμο και τις οικονομικές συνέπειες της αμερικανικής βοήθειας της οικονομίας της αυτάρκειας στην ύπατη, χώρις την ταυτόχρονη δημιουργία νέων σχέσεων ιδιοκτησίας και παραγωγής, δημιουργεί ένα κύμα φυγής. Μπροστά στην αδυναμία της διομηχανίας και του τριτογενούς τομέα να απορροφηθεί αυτό το εργατικό δυναμικό, η μετανάστευση (Βέλγιο, Γερμανία, Αυστραλία, Καναδάς) εμφανίζεται ως η μόνη διέξοδος. Το δεύτερο μέρος της δεκαετίας του 1950 και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960 είναι περίοδος βαθειάς κρίσης για τη διομηχανία και το σύνολο της ελληνικής οικονομίας.

Η ανάκμηση αρχίζει να διαγράφεται από το 1962-63, όταν αρχίζει η τρίτη φάση της επιτάχυνσης της ελληνικής εκδημοκρατίας που διαρκεί ως την κρίση του 1973. Οι συνθήκες που επέτρεψαν τη νέα εκκίνηση πρέπει να αναζητήθουν στη θεμελιακή αποκατάσταση της αποτελεσματικότητας των προστατευτικών μέτρων, στην αποκαθίσμαση του αυτοκού χώρου και στην ενδυνάμωση της εσωτερικής αγοράς, χάρις στα εισοδηματικά του τριτογενούς τομέα (ναυτιλία, τουρισμός) και τα εμβδομάτα των μεταναστών. Η παρέμβαση του κράτους είναι και σε αυτή τη φάση απαντητική και παίρνει τη μορφή ποικίλων «κινήτρων». Δηλοδή επιποτήσεων, επενδυτικών, εξαγωγικών κ.ά. Ειδιάγετα επίσης ειδική νομοθεσία προστασίας των έγχων επενδύσεων, η οποία, και δεν ανταποκρίνεται στης προσδοκίες των εμπεισώστων της, πιστώνται με την ίδρυση ορισμένων μεγάλων εξαγωγικού χαρακτήρα. (Αλούνινο, Διωλιστήρια, Χαλιθυρεγία, Ναυπηγεία). Παράλληλα αποκτούν εξαγωγικό προσανατολισμό και ορισμένες παλιότερες ελληνικές διομηχανίες με

επικεφαλής την ταιμεντοβιομηχανία και την κλωστοϋφαντουργία, ενώ αρχίζει ή εντείνεται η επί τόπου κατεργασία ορισμένων μεταλλευμάτων που πριν είτε παρέμεναν ανεκμετάλλευτα είτε έφαγανταν ακατέργαστα στο εξωτερικό (νικέλιο, λευκόλιθος). Τέλος οι αγροτικές διομηχανίες επωφελούνται από τη σύνδεση με την E.O.K. (1962), για να πραγματοποιήσουν έξαρση, ίδιας κοναρέων. Οι μεταβολές αυτές έχουν ως αποτέλεσμα την συμβολή της διομηχανίας στην ουσιότητα του εγχώριου προϊόντος και των εξαγωγών να ξεπεράσει για πρώτη φορά το μερίδιο του αγροτικού τομέα. Τα επιπτώματα αυτά δεν μπορούν να συγκαλυψουν τις διαρθρωτικές αδύναμιες της ελληνικής διομηχανίας που παραμένουν. Η διομηχανίκη παραγωγή, που στατιστικά κερδίζει έδαφος, δεν κατορθώνει να επιβάλει τη δυναμική της στην οικονομία, που ο ρυθμός και η κατεύθυνση της αναπταραγής της επη-

ρεάζονται όλο και περισσότερο από τον τριτογενή τομέα και τον τουρισμό, που καθορίζει τη διάρθρωση της κατανάλωσης και των εισαγωγών. Αυτό, γιατί οι νέες βαρείες εξαγωγικές διομηχανίες δεν κατέρθωσαν να συνδυασθούν - εξάλλου δεν υπήρξε ποτέ πρόβλεψη για κάτι τέτοιο - και να σχηματίσουν την ελληνική διομηχανία, η οποία εξάκολουθεί να στερείται του κεντρικού κλάδου των μπονκατασκευών. Επίσης το μέσο μέγεθος και η οργάνωση των πτηχευτήσων παραμένουν σε χαμηλά επίπεδα. Εξακολουθεί ακόμα να υφίσταται η παθολογική εξάρτηση της διομηχανίας από το τραπεζικό κεφάλαιο και την κρατική παρέμβαση. Οι αδύναμιες αυτές ήρθαν στο προσκήνιο με την κρίση που άρχισε το 1973 και εξακολουθούν ως σήμερα να βαραντούν πάνω στις τύχες της ελληνικής διομηχανίας.

Βιβλιογραφία

ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας, τόμος 3, Αθήνα 1947-48.

ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ, Τ., Η Ελληνική Βιομηχανία, Αθήνα 1985.

ΖΟΛΩΤΑΣ, Ξ., Η Ελλάς εις το στάδιον της εκδημοκρατίας, Αθήνα 1926, 1964.

ΜΠΑΤΑΣΗΣ, Δ., Η Βαρεία Βιομηχανία στην Ελλάδα, Αθήνα 1947, 1977.

ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ, Β., Πειραιάς 1835-1870: Ειδαγόμενη στην ιστορία του ελληνικού Μάντστερτ, Αθήνα 1984.

ΑΓΡΙΑΝΤΟΝΙ, C., Les débuts de l'industrialisation en Grèce (Les années 1870 et 1880), Université de Paris X - Nanterre, 1984. Ελληνική μετάρρυθμηση της διατριθής αυτής ήταν κυκλοφορίσει σύντομα στα πλαίσια των εκδόσεων του Προγράμματος Ερευνών Ιστορίας της Επικρατικής Τράπεζας της Ελλάδας.

Ανναία (Economics, Sociétés, Civilisations), τόμος 39 (5) Σεπτεμβρίου - Οκτωβρίου 1984. Τεύχος αφιερωμένο στην εκδημοκρατία και την αποδημοκράτηση.

FORES, M., «The Myth of a British Industrial Revolution», History, τόμος 66, Ιούνιος 1981.

HOBSBAWM, E.J., Industry and Empire, Harmondsworth 1969.

KRIEDE, P., MEDICK, H., SCHLUMBOHM, B., J., Industrialization before Industrialization, Paris-Cambridge 1981.

MENDELSS, F., «The First Phase of the Industrialization Process», Journal of Economic History, τόμος 32, 1972.

MENDELSS, F., «Proto-industrialization: Theory and Reality», General Report, 8th Internat. Econ. History Congress, Budapest 1982.

The «Industrial Revolution» in Greece

Ch. Chatziliosif

The study of the phenomenon in Greece faces the basic obstacle that industrial revolution in the form it took in Europe never existed here. We never had a continuous and sufficient process of economic growth based on a successive social transformation and on a consistent technological revolution in the industrial sector. The industrialization of Greek economy took place in three independent from each other phases; none of them managed to release the necessary dynamics that would make possible the channeling of the entire economy towards a consistent and self-feeding growth.

The first phase of acceleration and generalization of the industrial phenomenon covers the decade of 1870. The conditions for the appearance of the second phase of industrialization reach maturity only after the Balkan wars, therefore this phase is placed in the interval between the two World Wars and presents two temporary crises in the 1920's and 1930's. Then for the first time it is realized that industry can not only survive in Greece but can also play an important role in the growth of Greek economy, a fact that was until then questioned. Finally, the third phase of acceleration of the Greek industrialization commences in 1962-63 and lasts until 1973.